

М. П. Требін

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ СТУДІЇ

**Посібник
для підготовки до заліку**

Харків
«Право»
2022

УДК 316+32
Т66

Требін М. П.

Т66 Соціально-політичні студії : посіб. для підгот. до заліку / М. П. Требін. – Харків : Право, 2022. – 130 с.

ISBN 978-966-998-426-5

У посібнику розглядаються у стислому вигляді всі основні питання, що виносяться на залік із соціально-політичних студій: об'єкт і предмет соціально-політичних студій, суспільство у соціально-політичному дискурсі, його інститути й організації, феномен влади і політики, особистість у соціально-політичному світі, соціально-політичні процеси і технології, соціальні відхилення, світова політика тощо.

Для студентів закладів вищої освіти України, де вивчаються «Соціально-політичні студії».

УДК 316+32

===== Передмова

З точки зору І. Валлерстайна, осмислення соціально-гуманітарної картини світу найбільш продуктивно при використанні наук, розвиток яких спирався на підходи, що сформувалися у природознавстві: соціології, політології, економіці (так звана «тріада Валлерстайна»). Тому продуктивним є використання соціологічного і політологічного знання в єдності для дослідження сучасного складного світу, його протиріч і тенденцій. Важливою умовою підготовки висококваліфікованого фахівця, зокрема юриста, є оволодіння майбутнім професіоналом глибокими соціально-політичними знаннями. Не можна жити в суспільстві й не знати законів його розвитку і функціонування. Значення соціально-політичного знання обумовлене зростаючими вимогами до особистості фахівця будь-якого профілю, до його інтелектуальної, загальнокультурної, гуманітарної підготовки. Історичний досвід показує, що кризові ситуації в суспільстві не завжди є результатом об'єктивних і неминучих процесів, їх причини часто криються в неправильному виборі шляху розвитку, коли соціальна політика і соціальна практика не спираються на суспільствознавство. З цієї причини для тих, хто вивчає соціально-політичні студії, важливо, перш за все, знати основні положення, концепції і визначення, які складають каркас цієї навчальної дисципліни. Здобуті знання надалі допоможуть молодим фахівцям зорієнтуватися у різних сферах діяльності, заснованих на взаємодії з окремими особами, соціальними групами і соціально-політичними інституціями.

Попри величезне значення різних галузей суспільствознавства у справі пізнання навколишнього буття (історичних, економічних, правових, психологічних та інших наук) соціально-політичні студії є унікальними завдяки своїй здатності бачити соціально-політичний світ як цілісну систему. Причому остання розглядається не тільки як

позитивно функціонуюча і така, що розвивається, але й як така, що переживає стан глибокої кризи, зокрема тієї, що сталася у 2008 р. у світі, або кризи, яку переживає Україна з 2013 р. Тому в цих умовах соціально-політичні студії покликані стати навчальною дисципліною про витоки, причини кризи і шляхи виходу з неї. Хворе суспільство потребує свого діагнозу, соціальної терапії, а можливо, і соціальної хірургії. Діагностика і лікування суспільства – це надзавдання соціально-політичних студій, тому не випадково однією з основних її проблем є виживання людства й оновлення цивілізації.

Пропонований посібник з соціально-політичних студій ставить за мету дати найзагальніше уявлення про суспільство як складну реальність, показати практичну спрямованість навчальної дисципліни через розкриття таких проблем, як соціально-політичні процеси, соціально-політичні технології та соціальні відхилення тощо. Структура посібника обумовлена програмою викладання соціально-політичних студій, тому автор не претендує на повний виклад і розкриття всіх проблем як соціології, так і політології, але сподівається, що вивчення цього матеріалу дозволить скласти цілісне уявлення про основні напрями соціально-політичного знання. У посібнику головними є принципи, а не деталі, основні положення, а не поточні питання, й опис спеціально вибраних прикладів, а не простий перелік фактів.

Посібник містить у стислому вигляді усі передбачені навчальною програмою питання з дисципліни «Соціально-політичні студії» і є суттєвим допоміжним джерелом для студентів у засвоєнні у стислі строки основних понять, принципів, закономірностей соціально-політичних студій як системи знань.

===== 1. Об'єкт і предмет соціально-політичних студій

Будь-яка навчальна дисципліна має свій об'єкт і предмет дослідження. Об'єкт пізнання – це все те, на що спрямована діяльність дослідника, що протистоїть йому як об'єктивна реальність, яка існує незалежно від того, вивчає її будь-хто або ні. Різні сторони дійсності – фізична, біологічна, економічна, політична, психологічна тощо – можуть бути об'єктом дослідження багатьох наук. Об'єктом соціально-політичних студій є суспільство, тобто люди, об'єднані в суспільстві в сімейні, професійні та інші групи, а також різноманітні процеси співпраці, взаємодопомоги, суперництва, що протікають в суспільстві. Суспільство, так само як фізичні або біологічні явища і процеси, існує незалежно від волі та свідомості людей. І в цьому сенсі об'єкт соціально-політичних студій настільки ж об'єктивний, як об'єкт вивчення фізики, біології та інших наук. Але він має і досить істотні відмінності. Якщо весь різноманітний фізичний світ, всі його процеси та явища, аж до найдрібніших частинок, абсолютно не залежить від свідомості людини, тобто є цілком і абсолютно об'єктивним, то процеси, що відбуваються в суспільстві, так чи інакше пов'язані зі свідомістю людей. Ці процеси здійснюються лише через діяльність людей, через їхні вчинки, які частково здійснюються несвідомо, але в значній своїй частині відбуваються усвідомлено, вимагають вольових зусиль людини і пов'язані з її прагненнями, бажаннями, надіями, потребами, цілями. А це означає, що на відміну від явищ і процесів фізичного світу, які бувають абсолютно об'єктивними, процеси і дії, що вивчаються соціально-політичними студіями, мають об'єктивно-суб'єктивний характер, в них об'єкт і суб'єкт дії пов'язані нерозривними узами. Більш того, якщо суспільство в цілому не залежить від волі і свідомості однієї людини, то людина у своїй свідомості, у своєму розвитку, у своїх діях залежить від суспільства. Саме цими особливостями і визначається своєрідність **об'єкта соціально-політичних студій**, в якості якого виступає розвиток суспільства і взаємодіючих в його рамках і умовах людей – індивідів і їх груп, у тому числі за владу.

Суспільство являє собою сукупність суспільних сфер (і систем), а також відносин між ними: економічної, соціальної, політичної,

духовної. Кожна з них вивчається комплексом наук: антропологією, економікою, філософією, політологією, соціологією та ін. Тому відмінність між науками (навчальними дисциплінами) можна виявити за допомогою їхніх предметів. Предмет будь-якої навчальної дисципліни – найбільш суттєві відносини, сторони, властивості, ознаки об'єкта, що досліджуються з певною метою даною навчальною дисципліною. Серед принципів, яким повинен відповідати предмет навчального дослідження, методологія науки зазвичай виділяє такі. По-перше, принцип цілісності, або зв'язаності. Він передбачає, що сукупність характеристик буття, яка може бути виокремлена в якості предмета, повинна являти собою щось єдине, цілісне. Структурні зв'язки всередині предмета повинні бути однозначними, стабільнішими, міцнішими, ніж зв'язки з іншими явищами. Виділення предмета супроводжується розробкою відповідного йому наукового поняття, що виражає цілісність предмета і фіксує суттєві властивості певного класу об'єктивних явищ. Формується поняття, що закріплюється у терміні. По-друге, предмет навчального дослідження повинен відповідати принципу стабільності або повторюваності, відтворюваності і, по-третє, принципу спостереження, який припускає, що ті чи інші сторони, явища дійсності стають предметом дослідження, якщо вони доступні реєстрації (за допомогою приладів або органів чуття безпосередньо). Визначаючи предмет дослідження, ми абстрактно виділяємо одну або кілька сторін об'єкта і намагаємося вивчити їх, враховуючи або не враховуючи вплив інших, не виділених нами сторін. Предмет дослідження, на відміну від об'єкта, який існує до нашого знання і не залежить від нього, існує тільки у голові дослідника, тобто повністю залежить від самого знання та є його частиною. Виділення предмета дослідження шляхом абстрагування від інших властивостей об'єкта є необхідним етапом у процесі наукового пізнання навколишнього світу. Цілісне вивчення об'єкта дослідження не дає можливості охопити всі його властивості та особливості. Рано чи пізно виникає об'єктивна потреба зосередитися на вивченні лише окремих його сторін. Тому предмет соціально-політичних студій відрізняє її від інших наук (навчальних дисциплін), що досліджують суспільство. **Предметом** дослідження *соціально-політичних студій* є вивчення закономірностей функціонування і розвитку соціальної

і політичної сфер суспільства як цілісної системи в їх єдності та взаємозв'язку.

===== 2. Категорії, принципи та функції соціально-політичних студій

Для систематизації будь-якого емпіричного знання потрібні категорії і поняття. Поняття є формою мислення, яка цілісно та узагальнено розкриває сутнісні відмінні ознаки об'єктів дійсності, що досліджуються, їхню якісну визначеність. Вони виражаються в наукових термінах. **Категорії** є основними, первинними поняттями, у яких відображені найбільш загальні й істотні властивості, ознаки і відношення предметів, явищ і процесів. Соціально-політичні студії використовують, насамперед, категорії соціології і політології. Категорії соціології – це загальні поняття, що відтворюють певні властивості суспільства та його складових (об'єкта) як цілісної соціальної системи. Дослідження будь-якого процесу, що відбувається в суспільстві, потребує з'ясування суті самого суспільства, досліджуваного процесу і явищ, що пов'язані з цим процесом. Це робиться за допомогою спеціальних категорій, які прийнято типологізувати таким чином: категорії визначеності, категорії зумовленості, категорії вибору. Категорії політології розкривають різні сторони процесу здійснення влади у суспільстві. Умовно їх можна поділити на чотири групи: загальні, структурні, функціонування і розвитку.

Цементуючим початком, необхідним елементом соціально-політичних студій як навчальної дисципліни є їх принципи. **Принципи** – це результат узагальнення, висновки з усіх законів і категорій, що виступають як відправні положення науки. І. Валлерстайн вважає, що сучасне суспільствознавство, у тому числі соціально-політичні студії, повинні визнати такі принципи: 1) наука не безстороння і не може такою бути, оскільки вчені – це члени суспільства і вони не вільні від нього ні фізично, ні інтелектуально; 2) емпіризм не може бути чистим, бо він передбачає певну апіорність; 3) наші істини не є загальними і універсальними; вони, якщо взагалі існують, складні, суперечливі та множинні; 4) суспільствознавство шукає не просту, а найадекват-

нішу інтерпретацію складного; 5) причина нашої зацікавленості у раціональній поведінці полягає в тому, що вона веде до кінцевої (ціннісно зумовленої) мети; 6) раціональність заснована на сумісності політики і моралі, а роль інтелектуалів полягає у тому, щоб виявити історичні альтернативи, що стоять перед ними.

Соціально-політичні студії як навчальна дисципліна, що має різноманітні зв'язки з життям суспільства, виконує певні функції. У суспільних науках *функція* це значення і роль, яку певний соціальний інститут або приватний соціальний процес виконує щодо потреб соціальної системи більш високого рівня організації або інтересів її складових, соціальних груп і індивідів. Якщо говорити у найзагальнішому вигляді, соціально-політичні студії виконують дві основні функції: пізнавальну, що служить вирішенню у першу чергу наукових завдань; прикладну, що допомагає реалізації результатів наукових досліджень у соціально-політичній практиці. Однак виділення зазначених функцій хоч і корисне з дидактичної точки зору, є недостатнім для повного і детального з'ясування соціальної ролі соціально-політичних студій та їх відмінностей від інших суспільних дисциплін. У рамках даних функцій соціально-політичні студії вирішують і вужчі завдання. Найважливішими, на наш погляд, є гносеологічна, методологічна, інструментальна, прогностична і світоглядна функції.

3. Закони соціально-політичної сфери суспільства

Поняття закону в соціально-політичних науках означає загальне, стисло сформульоване теоретичне положення, що визначає сутність суспільних і політичних явищ та об'єктивно наявний між ними взаємозв'язок. Закон – необхідні, істотні, стійкі, повторювані відношення між явищами, які виростають із певних закономірностей. Як і всі наукові закони, закони, що діють у соціальній і політичній сферах, мають такі основні ознаки: 1) закон може вступати в дію лише при наявності певних, чітко визначених умов; 2) при цих умовах закон діє завжди і скрізь без будь-яких винятків (виняток, який підтверджує закон – нісенітниця); 3) умови, за яких діє закон, реалізуються не

в повному обсязі, а частково і приблизно. Виокремити закони соціального і політичного життя суспільства не просто. Вони виявляють себе як тенденції, реалізуються тільки в діяльності значної кількості людей, залежать від багатьох чинників.

Оскільки у суспільному житті одна й та сама причина може спричинити різні наслідки, а один і той самий наслідок може бути викликаний різними причинами, у соціально-політичних студіях сформувалося уявлення про закономірності як тенденції. Це означає, що при збереженні діючих причин і відсутності нових, здатних вплинути на функціонування системи, соціально-політичні системи поведуться закономірно. У суспільних науках більшість тверджень, які претендують на статус закону, відносяться до категорії законів-тенденцій. Сучасна наука підтверджує, що у природі такі закономірності поширені набагато ширше, ніж так звані вічні закони. У суспільстві діють закономірності і тенденції. Закономірність – це міра ймовірності настання якої-небудь події, а тенденція показує наближення реального процесу до об'єктивної закономірності. Соціально-політичні студії мають справу з фактами, чинниками і тенденціями соціально-політичного життя людей.

Закони, що досліджуються у процесі вивчення соціально-політичної сфери, розрізняються *за часом дії*. За такого підходу виділяються три групи законів: закони формування, функціонування та розвитку соціальної та політичної сфер життя, які діють на всіх етапах розвитку суспільства; на декількох ступенях розвитку суспільства; і лише на окремих етапах розвитку суспільства. За *масштабом прояву* закони можна поділити також на три групи. Першу групу складають закони, які діють у всіх суспільних системах, другу – закони, які діють у кількох суспільних системах, третю – закони, дія яких обмежена однією суспільною системою і характеризують функціонування окремих елементів соціально-політичної сфери. Закони, що притаманні соціально-політичній сфері, поділяються також на *закони функціонування і закони розвитку*. Закони функціонування забезпечують збереження тієї чи іншої соціальної та політичної системи. Закони розвитку зумовлюють перехід від одного якісного стану соціальної та політичної системи до іншого, заміну одних форм її прояву іншими. Для пізнання законів, що діють у соціальній та політичній сферах

життя суспільства, надзвичайно важливе значення має поділ їх *за способом прояву*. За цим критерієм закони та закономірності, що діють у соціальній та політичній сферах життя суспільства, поділяються на *динамічні* та *статистичні*. Динамічні закони визначають жорсткий, однозначний причинно-наслідковий зв'язок між явищами в процесі функціонування і розвитку соціальної та політичної сфер у певній суспільній системі. Динамічні закони поділяються на причинні, коли подальший стан є результатом попереднього (наприклад, роль способу виробництва при переході від одного типу суспільних відносин до іншого), і функціональні, коли між процесами спостерігається взаємна залежність. Статистичні закони обумовлюють зв'язок явищ у процесі функціонування і розвитку соціальної та політичної сфер з певним ступенем імовірності, умовності. Ці закони розкривають необхідні внутрішні зв'язки між масовими явищами випадкового характеру, що мають загальну підставу. Прикладом прояву статистичних законів можуть бути демографічні процеси, процеси плинності робочої сили, процеси товарного виробництва і багато інших. Закони та закономірності, що виявляються у соціальній та політичній сферах життя суспільства можуть бути поділені на групи і на основі інших критеріїв: *за мірою спільності, за формою прояву* тощо.

===== 4. Загальнонаукові та спеціальні методи соціально-політичних досліджень

Для соціально-політичних студій велике значення має з'ясування їхніх методологічних засад, оскільки саме метод відіграє вирішальну роль у реалізації пізнавальних завдань навчальної дисципліни і визначає напрям її розвитку. Метод – логічна конструкція імперативного характеру, що задає певний план дій. *Методи соціально-політичних студій* – це прийоми і способи дослідження соціально-політичної реальності, вивчення закономірностей і категорій, що становлять їх предмет.

При дослідженні соціально-політичних процесів і об'єктів використовують загальнонаукові та спеціальні методи. Загальнонаукові або загальнологічні методи належать до організації і процедури пізнавального процесу. Ці пізнавальні засоби не дають специфічної

картини соціально-політичного життя і належать не тільки до соціально-політичних студій, а до науки в цілому. У дану групу методів входять аналіз і синтез, узагальнення, індукція і дедукція, абстрагування і шлях від абстрактного до конкретного, поєднання історичного і логічного аналізів, моделювання, математичні, кібернетичні, прогностичні методи тощо.

Спеціальні методи дослідження відрізняються безпосередньою спрямованістю на досліджуваний об'єкт і або дають його специфічну інтерпретацію (наприклад, системний чи діяльнісний методи), або орієнтують на особливий підхід до нього (порівняльний та історичний методи).

Суть системного підходу полягає у розгляді соціально-політичної системи як цілісного, складно організованого організму, як саморегулюючого механізму, що перебуває у безупинній взаємодії з навколишнім середовищем через «вхід» і «вихід» системи.

Діалектико-матеріалістичний метод передбачає вивчення суспільства з позиції матеріалістичного розуміння його розвитку. Діалектичний метод спирається на такі принципи: об'єктивність, всебічність, конкретність, історизм тощо.

Біхевіористський підхід вимагає застосування до соціально-політичного життя методів, що використовуються у природних науках і конкретній соціології. Його суть полягає у вивченні соціально-політичного життя за допомогою конкретного дослідження різноманітної (вербальної і практичної, усвідомленої і підсвідомої) поведінки окремих особистостей і груп.

Антропологічний підхід вимагає вивчення обумовленості соціально-політичного життя природою людини як родової істоти, що має стійкій набір основних потреб (в їжі, одязі, житлі, безпеці, вільному існуванні, духовному розвитку тощо). Він виходить, щонайменше, із трьох найважливіших принципів: 1) сталості фундаментальних родових якостей людини як істоти біологічної, соціальної і розумної (духовної), що споконвічно володіє волею; 2) універсальності людини, єдності людського роду, незалежно від етнічних, расових, соціальних, географічних та інших розходжень, рівноправності всіх людей; 3) невід'ємності природних, основних прав людини, їх пріоритету стосовно принципів устрою, законів і діяльності держави.

Психологічний підхід подібний до антропологічного методу щодо вимоги йти у соціально-політичних дослідженнях від людини. Однак, на відміну від антропологізму, він має на увазі не людину взагалі, не людину як представника роду, а конкретного індивідуума, що вимагає врахування його специфічних якостей, соціального оточення та особливостей індивідуального розвитку. Цей метод орієнтує на вивчення суб'єктивних механізмів соціально-політичної поведінки, індивідуальних якостей, рис характеру, несвідомих психологічних процесів, а також типових механізмів психологічних мотивацій.

Нормативний, чи нормативно-ціннісний підхід припускає з'ясування значення соціально-політичних явищ для суспільства й особистості, їх оцінку з погляду загального блага, справедливості, волі, поваги людської гідності та ін. Цей підхід орієнтує на розробку ідеалу соціально-політичного устрою і шляхів його практичного втілення. Він вимагає виходити з належного чи бажаного, з етичних цінностей і норм та відповідно до них будувати соціально-політичні інститути та поведінку.

Інституціональний підхід орієнтує на вивчення інститутів, за допомогою яких здійснюється соціально-політична діяльність, тобто держави, партій, інших організацій і об'єднань, права, урядових програм та інших регуляторів соціально-політичної діяльності.

Діяльнісний підхід припускає розгляд соціально-політичного життя як специфічного виду живої та опредметненої діяльності, як циклічного процесу, що має певні стадії (етапи). Це визначення мети діяльності, прийняття рішень; організація мас і мобілізація ресурсів на їх здійснення, регулювання діяльності; облік і контроль за реалізацією мети; аналіз результатів і постановка нових цілей і завдань.

Порівняльний підхід припускає зіставлення однотипних соціально-політичних явищ, наприклад, соціально-політичних, електоральних систем, різних способів реалізації соціально-політичних функцій з метою виявлення їхніх загальних рис і специфіки.

Субстанціальний (онтологічний) підхід вимагає виявлення і дослідження тієї першооснови, що становить специфічну, якісну визначеність соціально-політичного життя. Такою першоосновою, наприклад, у політичній сфері звичайно вважають владу, відносини пану-